

Marta Derek

Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych

Współczesne uwarunkowania rozwoju turystyki na miejskich terenach poprzemysłowych

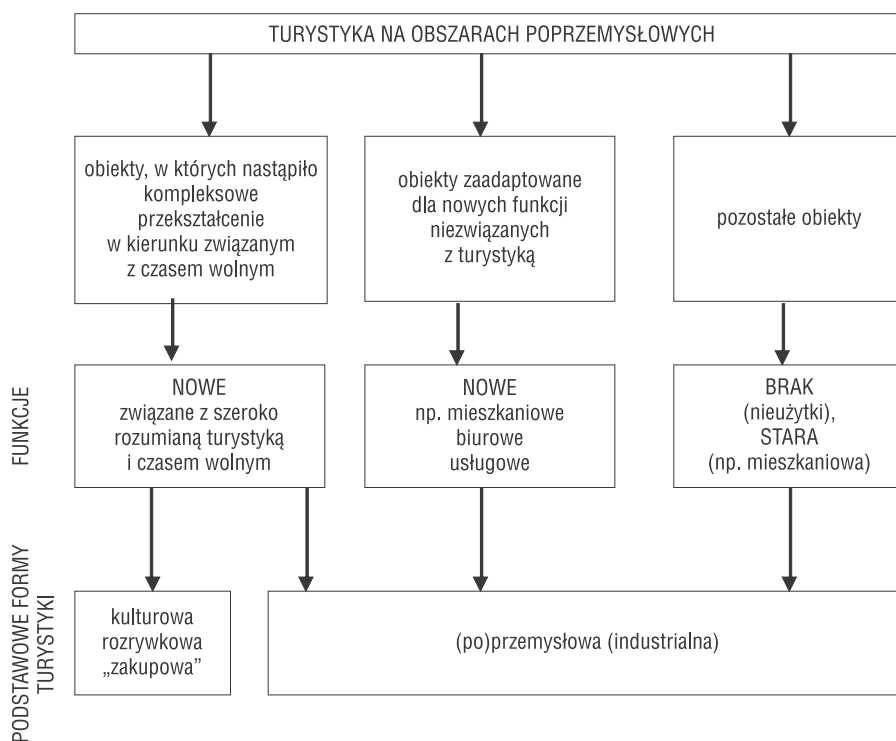
Turystyka na miejskich terenach poprzemysłowych

Zgodnie z poglądem B. Domańskiego (2000) tereny poprzemysłowe to takie, które przestały być miejscem produkcji przemysłowej lub przestały pełnić funkcje pomocnicze dla tej produkcji w obrębie zakładów przemysłowych (np. magazynowo-składowe, transportowe, administracyjne). Zasadniczym kryterium wyróżnienia terenów poprzemysłowych jest więc wyraźne przerwanie ciągłości wykorzystania terenów dla celów produkcyjnych i związanych z nimi bezpośrednio funkcji pomocniczych. K. Gasidło (2010) ujmuje to zagadnienie szerzej – tereny poprzemysłowe to jego zdaniem, nie tylko obszary, na których odbywała się produkcja przemysłowa, ale też obszary po urządzeniach gospodarki komunalnej, transportu, magazynowania, torowiskach kolejowych, lotniskach, bazach wojskowych, składach i magazynach. W niniejszym opracowaniu tereny poprzemysłowe traktowane będą właśnie w takim szerokim kontekście, przede wszystkim ze względu na podobieństwo problemów i wyzwań, jakie stwarzają dla rozwoju miasta. Określić je można wspólnie mianem miejskich ugorów, odłogów lub nieużytków (ang. *brownfield*, *urban fallow*, fr. *friche urbaine*).

Jak podaje B. Domański (2000), problem związany z pojawianiem się w miastach obszarów poprzemysłowych, a następnie ich przekształcaniem, pojawił się już w XIX w. Ponieważ rozwój działalności przemysłowej charakteryzowała duża nieregularność, związana z cyklami koniunkturalnymi, okresy kryzysów powodowały zamykanie zakładów (lub ich części) i koncentrację produkcji. Następujący po kryzysach szybki wzrost produkcji realizowano z reguły w mniejszej już liczbie zakładów, pozostawiając tym samym liczne nieczynne obiekty poprzemysłowe. Były one adaptowane na inne cele, bądź rozbierane i wykorzystywane pod nową zabudowę.

W krajach o gospodarce rynkowej, zauważa dalej B. Domański (2000), wraz z rosnącymi rozmiarami zakładów, coraz większym znaczeniem transportu samochodowego oraz rosnącą wrażliwością ekologiczną, pojawiła się silna tendencja do relokacji produkcji przemysłowej, z centrum miasta na obrzeża, w pobliżu głównych arterii komunikacyjnych. Wraz z uwalnianiem śródmiejskich terenów przez przemysł, władze miejskie zaczęły wprowadzać tam nowe funkcje: usługowe, mieszkaniowe lub rekreacyjne (Domański 2000). Zdaniem F. Tomasa (1982) były to najczęściej biurowce albo bloki mieszkalne. Sytuacja uległa zasadniczej zmianie na przełomie lat 70. i 80. XX w., kiedy to w wyniku procesu gwałtownej dezindustrializacji podaż terenów poprzemysłowych w miastach wzrosła nagle na skalę przekraczającą możliwości ich szybkiego zagospodarowania. Restrukturyzacja rozległych zdegradowanych terenów poprzemysłowych stała się istotnym problemem polityki miejskiej (Domański 2000).

K. Gasidło (2010) podkreśla, że – w przeciwieństwie do działań zmierzających do rewitalizacji dzielnic śródmiejskich oraz rehabilitacji dzielnic mieszkaniowych – przekształcenia obszarów poprzemysłowych prowadzą do zupełnej zmiany zarówno ich struktury przestrzennej, jak i funkcjonalnej. Wśród nowych funkcji wprowadzanych na tereny poprzemysłowe są funkcje związane z szeroko rozumianą turystyką i czasem wolnym. Funkcje te były wprowadzane do obiektów poprzemysłowych już w latach 70. i 80. XX w.

Ryc. 1. Turystyka na terenach poprzemysłowych

Źródło: opracowanie własne.

(np. „Fabrik” w Hamburgu – 1971 r., czy Muzeum Nauki i Przemysłu w Manchesterze – 1983 r.). Należy jednak zaznaczyć, że turystyka może rozwijać się także na obszarach poprzemysłowych, gdzie wprowadzono zupełnie inne funkcje, np. mieszkaniowe czy biurowe (obszary te są wówczas odwiedzane przez turystów zainteresowanych dziedzictwem przemysłowym i jego wykorzystaniem), bądź też na terenach, gdzie nie prowadzono żadnych działań restrukturyzacyjnych i nie wprowadzono nowych funkcji. W tym ostatnim przypadku mogą to być tereny nieużytkowane, a także tereny pełniące wciąż funkcję pierwotną – nieprodukcyjną, lecz związaną z istnieniem dawnego zakładu przemysłowego (np. część osiedla Księży Młyn w Łodzi, gdzie w budynkach mieszkalnych przylegających do dawnej fabryki wciąż mieszkają ludzie).

W Polsce mamy wiele obiektów poprzemysłowych i mimo że istnieją przykłady udanych ich adaptacji, wciąż stoimy przed wyzwaniem uporania się z tym problemem i ponownego zagospodarowania tych obiektów. Nie do każdego takiego budynku można (i powinno się) wprowadzać funkcje związane z szeroko rozumianą turystyką i czasem wolnym; co więcej z pewnością nie wszystkie obiekty warte są w ogóle zachowania. Tym bardziej wprowadzanie nowych funkcji i aktywności do obiektów poprzemysłowych należy rozpatrywać poprzez uwarunkowania, jakie im sprzyjają bądź nie. Dlatego też, analizując wybrane przykłady, autorka w niniejszym tekście postara się odpowiedzieć na pytanie: jakie uwarunkowania decydują o tym, że na niektórych miejskich terenach poprzemysłowych rozwija się turystyka? Przedmiotem zainteresowania autorki będą te obiekty/obszary, na teren których wprowadzone zostały nowe funkcje, związane z szeroko rozumianą turystyką oraz jakie okoliczności to umożliwiły.

Niewątpliwie pierwszym i niezwykle ważnym czynnikiem, który wpłynął na wprowadzanie nie tylko funkcji związanych z turystyką czy czasem wolnym, ale w ogóle wprowadzanie nowych funkcji na tereny poprzemysłowe, była zmiana podejścia do obiektów poprzemysłowych. Dokonała się ona w pierwszej kolejności w Wielkiej Brytanii, kolebce rewolucji przemysłowej. Już w 1963 r. została tam opublikowana książka *The Industrial Archeology* K. Hudsona – poruszająca zagadnienie ochrony dziedzictwa przemysłowego. Tam także odbyła się pierwsza międzynarodowa konferencja w 1974 r. poświęcona ochronie dziedzictwa przemysłowego, której efektem było powołanie do życia organizacji Międzynarodowego Komitetu Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego – skrót ang. TICCIH (Kronenberg 2009).

Zmiana podejścia do dziedzictwa poprzemysłowego dokonywała się w podobnym czasie także w świadomości społecznej. Kiedy w Paryżu w latach 1971–73 wyburzono Hale (Les Halles) – obiekty będące świadectwem XIX-wiecznej architektury miasta, wywołało to falę krytyki i niezadowolenia. Wydarzenie to stało się jedną z przyczyn „uratowania” innego obiektu z przełomu XIX i XX w. w centrum Paryża, tj. dworca d’Orsay. Obiektowi temu warto poświęcić nieco więcej uwagi, gdyż za sukcesem jego adaptacji do nowych, muzealnych funkcji, stoi kilka innych, ważnych czynników.

Muzeum d’Orsay (Paryż, Francja)

Muzeum d’Orsay znajduje się w dawnym budynku dworca kolejowego, zbudowanym wraz z hotelem w celu przedłużenia linii kolejowej z dworca Austerlitz do centrum miasta w latach 1897–1900. Związane to było m.in. z wystawą światową odbywającą się w 1900 r. w stolicy Francji. Dworzec pełnił istotną rolę do 1939 r., kiedy to na skutek elektryfikacji kolei

wprowadzone do użycia dłuższe pociągi przestały mieścić się przy jego peronach¹. Po 1939 r. służył on przez jakiś czas jedynie obsłudze linii podmiejskich, następnie przestał być stale użytkowany, choć odbywały się tam pojedyncze wydarzenia (był m.in. wykorzystywany jako sceneria do filmu czy też siedziba teatru w latach 1974–1981). Równocześnie władze poszukiwały odpowiedniego pomysłu na zagospodarowanie terenu po dworcu (pojawiały się m.in. pomysły lokalizacji ministerstwa czy szkoły architektury) i ostatecznie w latach 60. XX w. zdecydowano się na wyburzenie budynku i wybudowanie na jego miejscu hotelu. W tym czasie we Francji zmienił się jednak rząd (w 1969 r. prezydentem kraju został Georges Pompidou). Fala krytyki i niezadowolenia po wyburzeniu hal przyczyniła się do tego, że w 1971 r.² minister kultury powstrzymał zburzenie dworca, choć uzyskano już pozwolenie na budowę hotelu (Laclotte 2008; Schneider 1998). Zdaniem A. Schneider (1998) francuskie władze zdecydowały pozostawić dworzec również z tego powodu, że nowoczesny budynek na jego miejscu nie pasowałby do otoczenia, pełnego historycznych obiektów i miejsc, jak chociażby ogród Tuileries i Luwr, leżące po drugiej stronie Sekwany. Także nowa funkcja wprowadzana do budynku musiała być godna centrum Paryża.

W tym samym czasie poszukiwano nowego miejsca dla części kolekcji, która nie mieściła się w zatłoczonym Muzeum Jeu de Paume. Pomysłodawcą przeniesienia jej do ocalałej właśnie hali dworca był ówczesny kierownik sekcji malarstwa w Luwrze, Michel Laclotte. To on przekonał do tego pomysłu dyrektora Muzeów Francuskich (*Musées de France*), stając się następnie (po akceptacji tego pomysłu przez prezydenta Francji) osobą odpowiedzialną merytorycznie za stworzenie nowego muzeum³.

W ten sposób budynek dawnego dworca w 1973 r. wpisano na listę zabytków. Oficjalna decyzja, że zostanie w nim stworzone muzeum, zapadła w 1977 r. z inicjatywy kolejnego francuskiego prezydenta, V. Giscarda d'Estaing. Muzeum d'Orsay otworzył jego następca F. Mitterrand 1 grudnia 1986 r. Obiekt prezentuje sztukę z okresu 1848–1914, a liczba zwiedzających go wynosi około 3 mln rocznie⁴, co czyni je czwartym najczęściej odwiedzanym muzeum we Francji.

Jak wynika z powyższego opisu, o lokalizacji muzeum w dawnym dworcu zdecydowało korzystne położenie tego obiektu w centrum miasta i jego dostępność, a także potrzeba wygospodarowania wolnych przestrzeni w śródmieściu Paryża (wykazywana przez *Musées de France*). Ten ostatni czynnik, który można nazwać popytowym, pełni niezwykle ważną rolę i warto na niego zwrócić uwagę w kontekście Polski. Znaną są bowiem przykłady powstawania projektów adaptacji terenów przemysłowych dla nowych funkcji, których nie udało się wcielić w życie właśnie ze względu na brak zainteresowania ze strony użytkowników (np. Księży Młyn w Łodzi czy dzielnica Zgorzelec w Bytomiu; zob. Kronenberg 2009).

¹ <http://www.musee-orsay.fr/fr/collections/histoire-du-musee/accueil.html> (14.09.2012).

² W swoich wspomnieniach Michel Laclotte mówi o 1972 r. (Laclotte 2008).

³ Innym pomysłem na zagospodarowanie dawnego dworca było ulokowanie tu *Maison des Provinces Françaises*, centrum wystawowego dla produktów rolnych z całej Francji. Wówczas to M. Laclotte przekonywał ówczesnego ministra kultury słowami: *Musimy raz na zawsze zdecydować o przyszłości Dworca d'Orsay. Czy ma ona należeć do Cézanne'a, czy do camemberta?* (Schneider 1998).

⁴ <http://www.musee-orsay.fr/fr/collections/histoire-du-musee/quelques-chiffres.html> (14.09.2012).

Kolejnym ważnym czynnikiem jest charakter budynku i możliwości jego adaptacji do nowych funkcji. Funkcją stosunkowo często wprowadzaną do dawnych obiektów poprzemysłowych jest funkcja muzealna, przede wszystkim ze względu na kubaturę tych obiektów oraz możliwości adaptacji przestrzeni. Wspomina o tym architekt B. Paczowski (2005): *W naszych czasach, tak niepewnych swojego obrazu, dawne dworce, magazyny, browary, młyny wznoszone z powagą i godnością w epoce, kiedy budowało się na wieki, mają niepowtarzalną aurę, jakiej brak większości nowych budynków, a że format przedmiotów uznawanych za dzieła sztuki współczesnej rośnie z dnia na dzień, trzeba coraz częściej hal fabrycznych, żeby móc je wystawić.* Wiele z tych muzeów cieszy się ogromnym zainteresowaniem odwiedzających (tab. 1).

Inną częstą formą zagospodarowywania obiektów poprzemysłowych jest przeznaczanie ich na cele artystyczne. Jak zauważa F. Raffin (2000, za: Gravari-Barbas 2004), działania artystyczne mają często takie same potrzeby jak produkcja przemysłowa: potrzebują przestrzeni, są hałaśliwe, a także wymagają używania surowych i brudnych materiałów. Jak wykazują badania, potwierdzają to także sami artyści: *ze względu na to, że chciałem taką działalność [galeria sztuki], szukałem przestrzeni, która była idealna [...] ze względu na budynek, na charakter i takie trochę nie-udogodnienia. [...] działalność artystyczna, jaką jesteśmy, nie ma takich wymogów pod względem, nie wiem, wygody, prestiżu, windy czy udogodnień czysto takich funkcjonalnych. I artyści jakby ze względu na te niższe ceny,*

Tab. 1. Wybrane muzea zlokalizowane w obiektach poprzemysłowych

Nazwa obiektu	Miejsce	Pierwotna funkcja	Data otwarcia	Liczba zwiedzających (2010)
Museum of Science and Industry	Manchester	Dworzec kolejowy	1983	819 104 *
Musée d'Orsay	Paryż	Dworzec kolejowy	1986	2 985 510
Muzeum Nauki la Vilette	Paryż	Hala zakładów mięsnych	1986	1 675 000
Tate Liverpool	Liverpool	Magazyn portowy	1988	615 596
Hamburger Bahnhof	Berlin	Dworzec kolejowy	1996	b.d.
Tate Modern	Londyn	Elektrownia	2000	5 061 172
Muzeum Powstania Warszawskiego	Warszawa	Elektrownia tramwajów miejskich	2004	504 659
Fabryka Schindlera	Kraków	Budynek administracyjny fabryki	2010	196 000 **
Muzeum Sztuki Współczesnej (MOCAK)	Kraków	Fabryka naczyń emaliowanych	2011	62 587 ***

* – dane z sezonu 2007/2008

** – dane za rok 2011

*** – dane z okresu od maja 2011 (otwarcie Muzeum) do maja 2012 r.

Źródło: dane pozyskane z muzeów lub opublikowane na oficjalnych stronach internetowych.

na przestrzenie, bo jak widzimy, te przestrzenie są dużo wyższe, przestronne, z charakterem historycznym. Wydaje mi się, że takie przestrzenie są idealne dla działalności artystycznej⁵.

Kolejnym ważnym czynnikiem sukcesu adaptacji obiektów poprzemysłowych jest atrakcyjność nowych, wprowadzanych na dany teren aktywności, a także ich dopasowanie do kontekstu danego miejsca i charakteru miasta. W tym wypadku dobrym przykładem może być rewitalizacja dawnych browarów Schultheiss w Berlinie na *browar kultury*.

Kulturbrauerei (Berlin, Niemcy)

Dawne browary Schultheiss są zlokalizowane na terenie dzielnicy dawnego wschodniego Berlina, Prenzlauerbergu – dawnego centrum przemysłu piwnego w Berlinie (Levine 2004). Pierwszy, niewielki browar z podziemnym pubem powstał w tym miejscu w 1842 r. W 1853 r. został on przejęty przez Jobsta Schultheissa, który dał browarowi swoje nazwisko. Większa część całego kompleksu została zbudowana w 1878 r., zgodnie z planami Franza Heinricha Schwechтена. Na początku XX w. Browary Schultheiss były jednym ze światowych liderów w zakresie produkcji piwa typu lager. Browar zamknięto w 1967 r., z braku środków na remont starzejących się urządzeń⁶. W 1974 r. kompleks został wpisany do rejestru zabytków. Od tego czasu budynki były wykorzystywane m.in. jako magazyny mebli, ulegając postępującej degradacji. Legendarny „Franzklub”, zlokalizowany w wieży na Schönhauser Allee w latach 1970–1997, stał się „mekką” dla wielu artystów, którzy ożywili teren swoimi projektami kulturalnymi (*KulturBrauerei Berlin. The place to be*, folder reklamowy bez daty wyd.).

Po 1989 r. dawny browar przeszedł na własność spółki *Treuhand Liegenschaftsgesellschaft mbH* (TLG IMMOBILIEN Sp. z o.o.; Towarzystwo Powiernicze Nieruchomości), powołanej po zjednoczeniu Niemiec po to, by zajmować się prywatyzacją państwowych terenów na terenie dawnej NRD. Jedynym udziałowcem spółki jest skarb państwa. Spółka dwukrotnie próbowała sprzedać kompleks, jednak działania te nie przyniosły efektu. Zdecydowano zatem o samodzielnej próbie jego zagospodarowania, bazując na funkcji tego obszaru z czasów NRD, tj. miejsca sąsiedzkich aktywności kulturalnych (Levine 2004). W 1996 r. powstała koncepcja komercyjno-rozrywkowego zagospodarowania dawnego browaru, przy zachowaniu zabytkowego charakteru całego kompleksu⁷. Dwa lata później rozpoczęła się realizacja tego projektu, ukończonego w 2000 r.

Obecnie w Kulturbrauerei znajdują się m.in.: kluby muzyczne, teatry, kino, restauracje, kawiarnie, sklep muzyczny, klub fitness, szkoła jogi, szkoła tańca, szkoła muzyczna oraz biuro zajmujące się organizacją wycieczek rowerowych po Berlinie z przewodnikiem. Dawny browar jest miejscem spędzania czasu wolnego dla mieszkańców Berlina. Jednak najważniejsza jego funkcja wiąże się z rozrywką – odbywają się tu bowiem różnego rodzaju imprezy muzyczne, koncerty, organizowana jest impreza sylwestrowa itp., dzięki czemu obiekt pełni ważną rolę także na turystycznej mapie Berlina. Kompleks jest

⁵ Fragment wywiadu przeprowadzonego z właścicielem galerii zlokalizowanej w dawnym obiekcie poprzemysłowym na Pradze Północ w Warszawie przez B. Gidelską (2012).

⁶ http://www.portalpoint.info/pdf.php?modul=R&modul_id=3181&lang=pl (18.09.2012).

⁷ http://www.portalpoint.info/pdf.php?modul=R&modul_id=3181&lang=pl (18.09.2012).

odwiedzany przez ponad milion osób rocznie (*KulturBrauerei Berlin. The place to be*, folder reklamowy bez daty wyd.).

Wprowadzanie do dawnych browarów aktywności związanych z rozrywką można wiązać z trzema czynnikami. Po pierwsze, jak zauważa M.A. Levine (2004), jeszcze przed rewitalizacją browar był miejscem sąsiedzkich aktywności kulturalnych; jak wspomniano, już w latach 1970–97 istniał tu klub muzyczny. Wprowadzenie funkcji rozrywkowych było zatem kontynuacją poprzedniej funkcji, która pojawiła się tu wcześniej w sposób spontaniczny. Co więcej, cała dzielnica Prenzlauer Berg była już od lat 60. XX w. związana z artystami i kulturą alternatywną (Urban 2007). Po drugie, Berlin stał się w latach 90. XX w. mekką muzyki elektronicznej i kultury klubowej (Ahlfeldt 2011), a zatem tworzenie nowych klubów muzycznych w dawnym browarze nawiązywało do charakteru miasta. Po trzecie wreszcie, w II połowie lat 90. XX w. dzielnica Prenzlauer Berg, na terenie której położony jest dawny browar, została poddana szeregowi działań z zakresu odnowy miejskiej. Działania agencji powołanej do ich prowadzenia (S.T.E.R.N.) obejmowały m.in. rewitalizację gęstej na terenie dzielnicy sieci dawnych browarów. Choć dawne browary Schultheiss nie leżały w zakresie jej działania, to jednak miała ona swój udział w procesie ich rewitalizacji (zob. Levine 2004). Wynikiem prowadzonej na terenie Prenzlauer Bergu odnowy miejskiej stała się m.in. gentryfikacja tego obszaru, co z kolei wiązało się z pojawieniem się tu nowych, bogatszych mieszkańców, zainteresowanych nowymi aktywnościami w sąsiedztwie. W ten sposób nowa funkcja dawnego obiektu przemysłowego była nie tylko atrakcyjna, ale także związana z charakterem dzielnicy oraz całego miasta.

Ostatnim uwarunkowaniem, które sprzyja analizowanym tu przemianom i na które autorka chciałaby zwrócić uwagę, jest moda na przestrzenie postindustrialne oraz trendy panujące w dziedzinie ich zagospodarowywania, co z kolei jest wynikiem procesów globalizacji i uniformizacji miast (więcej na ten temat zob. np.: Sagan 2011). Trudno tu podać konkretne przykłady obiektów, które zmieniły swe oblicze z przemysłowego na turystyczne wyłącznie w oparciu o panującą modę, jednak niewątpliwie sukces jednych przekształceń staje się zachętą dla realizacji innych. Może o tym świadczyć na przykład wypowiedź R. Bauera, który na terenach poprzemysłowych przy ul. Mińskiej w Warszawie organizuje przestrzeń kulturalno-rozrywkowo-biurową pod nazwą Soho Factory (zob. Derek 2012): *Soho [Factory w Warszawie] z właściwego Soho się wzięło. No bo jak to nazwać? Kreuzberg Warszawa? Canary Wharf Warszawa? Zachód słońca nad San Francisco Bridge wygląda na pewno nieco inaczej niż nad Trasą Łazienkowską, ale generalnie jest tak samo malowniczy. A jakiś punkt odniesienia trzeba mieć. Samo Soho w Nowym Jorku ma inny format, inną skalę. Ale mi chodziło raczej o klimat i o początki tego miejsca [...] taka artystyczna guerilla to jest dla mnie wzorzec*⁸. O znaczeniu mody na tereny postindustrialne dla adaptacji tych terenów świadczą także badania prowadzone przez B. Gidelską (2012), która rozmawiała m.in. z właścicielką galerii zlokalizowanej w dawnej fabryce: [...] *(w 1999 r.) nam potrzebna była duża przestrzeń z parkingiem i przestrzeń ciekawa. [...] chcieliśmy zrobić coś [...], czego w Polsce jeszcze nie było i stąd taki pomysł, żeby szukać przestrzeni alternatywnej, [...] ta wystawa (w Fabryce Norblina) nam super zadziałała, bardzo się to ludziom podobało [...] bardzo wiele osób komentowało tę przestrzeń też, jakby po raz pierwszy w Warszawie pojawiło się coś, co miało charakter taki bardzo zachodni, gdzie stare fabryki są bardzo*

⁸ Fragment wywiadu z R. Bauerem, przeprowadzonego przez dziennikarkę Gazety Wyborczej Agnieszkę Kowalską.

poszukiwanymi adresami. [...] jak skończyliśmy tę wystawę to w głowie mieliśmy tą przestrzeń taką fabryczną, szukaliśmy takiej przestrzeni fabrycznej⁹.

Podsumowanie

Pomimo że mamy w Polsce wiele przykładów udanych adaptacji obszarów poprzemysłowych w miastach (w tym także adaptacji związanych z turystyką), to jednak udział ich jest nieduży w stosunku do liczby obszarów poprzemysłowych. Jak pokazują badania B. Domańskiego (2000), przeprowadzone na grupie 463 miast, w ponad połowie z nich istnieją niewykorzystane tereny poprzemysłowe. Problem ten dotyczy prawie 80% miast liczących powyżej 100 tys. mieszkańców. Oznacza to, że polskie miasta wciąż stoją przed wyzwaniem uporania się z problemem przekształcania i zagospodarowania tych terenów. Z tego względu analizy czynników sprzyjających (lub nie) ich adaptacjom, oparte zwłaszcza o zakończone już realizacje, są tak istotne i potrzebne. Dotyczy to nie tylko przekształceń w kierunku czasu wolnego i funkcji turystycznej. Lista uwarunkowań omówionych w niniejszym tekście nie stanowi pełnego i wyczerpującego ich katalogu, jest jedynie próbą poszukiwania oraz zobrazowania, jak szeroko mogą one być rozpatrywane.

Literatura

- Ahlfeldt G.M., 2011, *Blessing or Curse? Appreciation, Amenities and Resistance to Urban Renewal*, *Regional Science and Urban Economics*, 41, 32–45.
- Derek M., 2012, *Przestrzeń czasu wolnego w obiektach poprzemysłowych na warszawskiej Pradze. Pomysł na sukces?* [w:] J. Kowalczyk-Anioł, M. Makowska-Iskierka (red.), *Turystyka. Moda na sukces, Warsztaty z Geografii Turyzmu*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 49–66.
- Domański B., 2000, *Restrukturyzacja terenów poprzemysłowych w miastach* [w:] Z. Ziobrowski, D. Ptaszycka-Jackowska, A. Rębowska, A. Geissler (red.), *Rewitalizacja, rehabilitacja i restrukturyzacja – odnowa miast*, Wyd. Instytutu Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej Oddział w Krakowie, Kraków, 107–142.
- Gasidło K., 2010, *Kierunki przekształceń przestrzeni przemysłu*, Wyd. Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Gidelska B., 2012, *Funkcja kulturalno-rozrywkowa obiektów dziedzictwa poprzemysłowego na przykładzie warszawskich dzielnic: Praga Północ i Wola*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, mps. pr. mag.
- Gravari-Barbas M., 2004, *Les friches culturelles: jeu d'acteurs et inscription spatiale d'un "anti-équipement" culturel* [w:] C. Siino, F. Laumière, F. Leriche (red.), *Métropolisation et grands équipements structurants*, Presses Universitaires du Mirail, seria: Villes et Territoires, 277–320.
- Kronenberg M., 2009, *Wpływ zasobów dziedzictwa przemysłowego na atrakcyjność turystyczną miasta. Przykład Łodzi*, Instytut Geografii Miast i Turyzmu, Uniwersytet Łódzki, mps. pr. doktorskiej.
- KulturBrauerei Berlin. The Place to be*, bez daty wyd.

⁹ Fragment wywiadu z właścicielką sklepu-galerii zlokalizowanego w dawnym obiekcie poprzemysłowym na Woli w Warszawie, przeprowadzonego przez B. Gidelską (2012).

- Laclotte M., 2008, *Le jour où nous avons inauguré le musée d'Orsay*, www.civismemoria.fr/contribution/?module=contrib&contrib=513 (14.09.2012).
- Levine M.A., 2004, *Government Policy, the Local State, and Gentrification: the Case of Prenzlauer Berg (Berlin), Germany*, *Journal of Urban Affairs*, 26, 1, 89–108.
- Paczowski B., 2005, *Zobaczyć*, Wyd. słowo/obraz terytoria, Gdańsk.
- Sagan I., 2011, *Miasto dla mieszkańców, miasto dla gości. Turystyka miejska w polityce rozwoju miast na przykładzie Trójmiasta* [w:] S. Kaczmarek (red.), *Miasto. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Stanisława Liszewskiego*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 143–153.
- Schneider A.K., 1998, *Creating the Musée d'Orsay. The Politics of Culture in France*, Pennsylvania State University, University Park.
- Tomas F., 1982, *Les friches industrielles et l'urbanisme en France* [w:] *Lusine dans la ville*, *Revue de Géographie de Lyon*, Université de Saint-Etienne, 13–20.
- Urban F., 2007, *Designing the Past in East Berlin Before and After the German Reunification*, *Progress in Planning*, 68, 1–55.

Źródła internetowe

- <http://www.musee-orsay.fr/fr/collections/histoire-du-musee/accueil.html> (14.09.2012).
- <http://www.musee-orsay.fr/fr/collections/histoire-du-musee/quelques-chiffres.html> (14.09.2012).
- http://www.portalpoint.info/pdf.php?modul=R&modul_id=3181&lang=pl (18.09.2012).

